

ВПЛИВ ІНТЕГРАЦІЙНИХ НАМАГАНЬ НА ЕВОЛЮЦІЮ ПАРТІЙНИХ СИСТЕМ КРАЇН ЦСЄ¹

У статті вказано на вплив інтеграційних намагань країн ЦСЄ на зміну їх партійних систем. Вказано на особливості трансформаційного періоду в країнах ЦСЄ після оксамитових революцій у цих країнах та краху тоталітарних режимів. Поряд з іншими змінами активно почали формуватися нові політичні системи з своєрідними партійними структурами. Встановлено, що для даного регіону партійні системи виявилися набагато слабшими ніж у країнах розвинутої демократії. Обґрунтовано, що саме процес вступу країн ЦСЄ в НАТО і ЄС сприяв докорінній зміні партійних систем держав даного регіону і дозволив їм остаточно сформувати як свої внутрішньопартійні, так і загальноєвропейські партійні організації.

126

Ключові слова: країни ЦСЄ, політичні партії, євроатлантична та європейська інтеграція, партійна система.

Влияние интеграционных устремлений на эволюцию партийных систем стран ЦВЕ

В статье указано на влияние интеграционных попыток стран ЦВЕ на смену их партийных систем. Указано на особенности трансформационного периода в странах ЦВЕ после бархатных революций и краха тоталитарных режимов. Наряду с другими изменениями активно начали формироваться новые политические системы с своеобразными партийными структурами. Установлено, что для данного региона партийные системы оказались намного слабее чем в странах развитой демократии. Обосновано, что именно процесс вступления стран ЦВЕ в НАТО и ЕС способствовал коренному изменению политической системы государств данного региона и позволил им окончательно сформировать как свои внутрипартийные, так и общеевропейские партийные организации.

¹ Для цитування: Осадца І. Вплив інтеграційних намагань на еволюцію партійних систем країн ЦСЄ // Медіафорум : аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент: збірка наукових праць. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2017. Том 5. С. 126-138.

Ключевые слова: страны ЦВЕ, политические партии, евроатлантическая и европейская интеграция, партийная система.

Integration Attempts Impact on the Evolution of CEE Countries Party Systems

The article describes the impact of the integration efforts of the CEE countries on the final change of their party systems. Specifies the peculiarities of the transformation period in CEE countries after the velvet revolutions in these countries and the collapse of totalitarian regimes. Along with other changes, new political systems with peculiar party structures began to be actively formed. It has been established that for this region, party systems were much weaker than in developed democracies. It is substantiated that it was the process of the accession of the CEE countries to NATO and the EU contributed to a radical change in the party systems of the countries of the region and allowed them to finally form their own intra-party and so-general European party organizations.

Keywords: CEE countries, political parties, Euro-Atlantic and European integration, party system.

127

Постановка проблеми. Кінець 80-х і початок 90-х років ХХ ст. став переломним в історії країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ). Держави регіону зробили рішучий поворот у бік демократичного розвитку, почали розривати традиційні зв'язки з СРСР і орієнтуватися на зближення з новими європейськими структурами. Соціалістичні режими і тоталітарна політична система, утверджені в цих країнах після закінчення Другої світової війни, переживали глибоку кризу. Народи держав регіону бачили вихід зі становища у розриві з комуністичним тоталітаризмом і в переході на європейські рейки розвитку.

Початком трансформаційних процесів, які розпочалися в країнах ЦСЄ наприкінці 80-х рр. ХХ ст. у результаті «оксамитових революцій», можна вважати повалення комуністичного режиму у Чехословаччині 1989 р. Процес революційних змін охопив практично усі країни «соцспівдружності» і сам Радянський Союз. Новоутворені країни, як європейські постсоціалістичні, так і європейські пострадянські, оголосили про свої наміри повернутися у цивілізаційне русло розвитку, розбудовувати демократичні суспільства та увійти в європейський та євроатлантичний простір. Тобто, кінець 90-х рр. ХХ

ст. став початком інтеграційних намагань країн ЦСЄ. Разом з тим, це стало початком і остаточної зміни партійних систем у цих країнах, відбувався чіткий перехід від однопартійної системи до багатопартійної, орієнтованої на європейські цінності.

Актуальність дослідження оновлення політичних інститутів в державах Центрально-Східної Європи наприкінці ХХ століття та в період набуття ними повноправного членства в ЄС полягає в необхідності використання досвіду цих країн при проведенні комплексних політичних реформ в Україні, яка сьогодні значно відстала від колишніх членів «соціалістичного табору» в процесах демократизації політичної системи. Адже саме демократизація політичної системи є однією з передумов майбутньої інтеграції України в Європейське співтовариство.

Аналіз останніх публікацій. Проблематика політичних трансформацій на постсоціалістичному просторі розглядались, зокрема, у працях З. Бжезинського, С. Ліпсета, С. Гантінгтона, М. Ільїна, І. Кудряшової, А. Мельвіля, М. Миронюка, Д. Стукала та інших. Питання формування сучасних політичних просторів, що мають певні спільні риси функціонування політичних систем та сповідують єдині геополітичні цілі, досліджувались П. Андерсоном, Н. Бреннером, П. Бурдье та іншими.

Проблематика дослідження місця, ролі, функціонального навантаження політичних партій щодо здійснення ними офіційного державного курсу країни достатньо широко висвітлена як зарубіжними так й вітчизняними науковцями. Фокус наукового пошуку зарубіжних науковців присвячений багатоаспектному аналізу діяльності (М. Дюверже), визначення (М. Вебер), функціонування (М. Острогорський), функцій парламентських фракцій (З. Ньюмен), партійної структури (Е. Берк), місця ідеології та її трансформації в партійній інтерпретації (К. Мангейм) тощо. Окремо можна зазначити роботи, що торкаються аналізу місця політичних партій в політичній системі країни та у з'ясуванні їх ролі у процесах демократизації суспільства (Р. Даль) [8], та визначення специфіки зміни ролей між політичною партією та парламентською фракцією цієї партії у контексті реалізації стратегічного курсу країни (С. Пшизова) [20, с. 123]. Сучасні вітчизняні дослідження присвячено переважно порівняльному аналізу українського та зарубіжного досвіду діяльності політичних партій у контексті виборчих стратегій й тактик (Ю. Шведа та М. Примуш

[22, С. 160-172]) й розумінні трансформацій функціонального навантаження політичних партій в умовах олігархізації державної влади (М. Обушний) [14, С.118-119].

Питання конституційного розвитку країн ЦСЄ розглядали відомі іноземні (переважно західні) вчені, зокрема, Ф. Шміттер, С. Ліпсет, Г. Алмонд, А. Пшеворський, А. Медушевський, В. Мусатов, Ю. Князевий, Л. Шевцова. Серед українських вчених можна назвати імена О. Брусиловської [2], В. Бурдяк [4], М. Кріля, В. Шаповала, О. Нікогосян [17], В. Котика, Т. Федорчак [23], М. Мілової [15; 16] та ін.

Попри зазначені праці, на нашу думку, існує ще прогалина у дослідженні впливу євроатлантичної та європейської інтеграції країн Центральної та Східної Європи на остаточну зміну партійних систем даних країн.

Мета даної роботи полягає у аналізі впливу інтеграційних намагань країн ЦСЄ кінця XIX – початку XX ст. на остаточну зміну їх партійних систем.

Виклад основного матеріалу. У кінці XX ст. одним з найглибших системних перетворень політичного життя ЦСЄ стала, як зазначив російський дослідник А.П. Бутенко, демократична трансформація регіону [26, с. 18]. В умовах глобалізації у цих країнах розгорнулася трансформація політичної сфери. Це супроводжувалося інтенсивним «перереформатуванням» демократії, що кардинально змінило характер політичної системи. Російський політолог Г.І. Мусіхін, досліджуючи цю проблематику, виходить з того, що глобалізація не веде до формування легітимізованої держави, а лише виконує функцію забезпечення трансформації політичного суспільства [19, с. 57]. За властивого глобалізації руху «через кордони» вона по-новому ставить проблему легітимності самої демократії, зіставляючи різні демократичні системи з їх внутрішніми суперечностями.

Відповідно формування демократичної держави стає неможливим без створення міжнародно-правових основ політичної системи. Це було першочергове завдання перебудови політичної системи країн ЦСЄ. Відбувалась інтенсивна зміна сегментів недемократичного державного апарату та усунення значної частини адміністративних кадрів. Прийняті на початку 1990-х років конституції в Угорщині, Хорватії, Болгарії, Чехії, Словаччині, Словенії, Румунії, Польщі мали за мету відокремити державу від монополюючої партії та утвердити багатопартійні системи [5, с. 73].

Політичні партії країн Центральної та Східної Європи на ранньому етапі демократичного транзиту не грали головні ролі. Провідними гравцями на початку демократизації були не політичні партії, а соціальні рухи й об'єднані національні фронти: «Солідарність» у Польщі, «Громадянський форум» у Чехословаччині, «Саюдіс» у Литві, Народні фронти у Латвії, Естонії й Молдові, «Союз демократичних сил» у Болгарії, «Фронт національного порятунку» у Румунії, «Хорватський демократичний союз» тощо. Тільки в Угорщині у перших виборах брали участь організації, схожі на самостійні політичні партії; однак, і тут перемогу здобула партія під назвою «Демократичний форум». На відміну від авторитарних режимів і проблемних демократій Угорщина, Польща, Словенія, Чехія й Литва можуть розглядатися як найбільш передові у створенні консолідованої демократії, що мають відносно розвинені партійні системи. Партії у цих країнах виявилися здатними інтегрувати різні сили, що виникли у результаті розпаду антикомуністичних рухів, і виступити в якості основного агента управління конфліктами і забезпечення інституціональних можливостей демократичного управління. [17, с. 10].

130

Практика показала, що через відсутність у багатьох посткомуністичних країнах розвиненого громадянського суспільства партійні системи там природно виявилися набагато слабшими, ніж у «класичних» демократіях Заходу. І все-таки, хоч у цілому криза європейських партій торкнулася їхньої позиції на політичному просторі, вплинула на їхню організацію й структуру членства, змінила форми відносин з населенням, у той же час партіям вдалося знайти вихід із кризи. Це певним чином спричинило появу нового покоління партійних організацій, які одержали назву «картельних партій», «партій професіоналів», «медіа-партій», «мінімальних партій».

З визначень, що з'явилися останнім часом, на думку російського дослідника Ю. Коргунока, найбільш вдалим є формулювання «оновлена (модернізована) кадрова партія» (*modern cadre party*), запропонована Р. Коле, і яку розуміють як гібрид масової за формою і кадрової за змістом партії. У ній домінують лідерські групи, в першу чергу – парламентська фракція, але вони змушені рахуватися з низовими організаціями і багато в чому підзвітні їм. Питома вага членів партії відносно до її виборців є невеликою, але інститут індивідуального членства зберігає своє значення як джерело фінансування і рекрутування кандидатів, та й взагалі як гарантія підтримки організації «в

тонуся». Вертикальні зв'язки зберігаються, але більше для іміджу і забезпечення належного рівня внутрішньої демократії. Таке становище дає підстави вважати цю еволюцію деволуцією, тобто процесом повернення від масової партії до кадрової [11, с. 33].

З перших років політичної трансформації в більшості країн Центральної і Східної Європи виникли сотні політичних партій, суспільно-політичних організацій і рухів. До парламентів обиралися представники п'ятдесятьох, а часом і більше партій. Для формування уряду вони змушені були вступати в політичні коаліції і створювати парламентську більшість. У більшості країн практично всі уряди були коаліційними. У країнах Центральної і Східної Європи це призвело до формування політичної культури злагоди. Елементи такої культури, заснованої на політичних переговорах, толерантності й налаштованості на компроміс, склалися в Угорщині й Чехії, трохи меншою мірою – в Польщі та Словаччині. У результаті в цих країнах великих політичних конфліктів не було [24, с. 81].

Трансформація та модернізація політичних систем і політичних режимів у посткомуністичному світі відбувається, різними темпами і з надзвичайно великою розмаїтістю форм та особливостей. Як зазначали американські дослідники О. Доннел та Ф. Шмітгер, «перехід відбувається від визначених авторитарних режимів до невизначеного «чогось» Останнє пов'язане як із встановленням політичної демократії, так і з реставрацією нової та, ймовірно, жорсткішої форми авторитарного правління» [9].

Діяльність політичних партій на початку перехідного періоду в регіоні регулювалася законами про діяльність громадських організацій, а згодом новий правовий статус політичних партій визначався Конституцією. Правова інституалізація партій була законодавчо розписана по всіх параметрах. Регламентувалися функції партій. Наприклад, в Болгарії партіям конституційно приписувалась участь у формуванні і вираженні політичної волі громадян, реалізації та захисту їх інтересів. В Конституції Чехії зафіксована роль партій у формуванні партійно-політичної системи, яка базується на вільному та добровільному виникненню, вільній конкуренції політичних партій. В словацькій Конституції законодавчо врегульовані всі політичні права і свободи, а їх застосування засноване на вільній конкуренції політичних сил в демократичному суспільстві. Угорська Конституція

вважає прерогативою політичних партій співучасть у формуванні та вираженні волі народу [25, с. 267].

Порядок формування і діяльності політичних партій в регіоні ЦСЄ визначався не адміністративними рішеннями, а нормативно. Наприклад, в болгарській конституції зафіксована заборона на створення політичних партій за етнічними, расовими чи конфесійними принципами.

Отже, перетворення «партії-держави» в якісно нову плюралістичну модель політичної системи була одним з найбільш важливіших демократичних перетворень політичного життя регіону. Ці країни включалися в даний процес почергово, у відповідності до ступеня готовності та «ефекту лавини» [12, с. 43]. Проте у всіх країнах ЦСЄ першочерговими завданнями стало створення демократичних правових основ нової партійно-політичної системи, укорінення парламентської форми влади, формування багатопартійності, яка виражала інтереси різних суспільно-політичних сил.

132

Парламентська система своєю чергою, сприяла швидкому формуванню багатопартійної системи. Переформування суспільно-політичного устрою у регіоні ЦСЄ відбувалось різними темпами та методами.

Згідно з даними американської організації «Фрідом хауз» індекси рівня демократії у країнах ЦСЄ за сумарним показником виглядають наступним чином: Словенія, Чехія, Угорщина, Словаччина, Польща, Болгарія, Румунія, Хорватія, Сербія, Чорногорія, Албанія, Македонія, Боснія і Герцоговина [10, с. 44]. Отже, країни, які першими вступили до ЄС і країни Вишеградської четвірки відповідно лідирують. Варто відзначити, що за рівнем демократизації державного управління відмінності невеликі.

З поняттям демократії пов'язане поняття «демократичного транзиту». У більшості країн ЦСЄ з колишнього «соцтабору» в кінці ХХ – початку ХХІ ст. була реалізована модель демократичного транзиту, хоча в різних країнах він мав різну швидкість і певні відмінності. Використання теорії демократичного транзиту для дослідження процесів трансформації країн ЦСЄ в кінці ХХ – початку ХХІ ст. було відносно вдалим, хоча ситуація в Болгарії, Угорщині та Польщі, де стали зростати антидемократичні настрої, показує, що вона далека від завершення [6].

На початку ХХІ століття посткомуністичні країни Європи почали впевнено просуватись шляхом європейської та євроатлантичної інтеграції. Навіть ті країни регіону, що відстають від лідерів – повноправних членів ЄС та НАТО, у найближчій перспективі теж стануть невід'ємною частиною Великої Європи, осередку демократії та добробуту. Однак сподівання, що інтеграція сама по собі стане панацеєю від чисельних суспільних хвороб, історично притаманних східноєвропейцям, не виправдалося. Навпаки, після вступу в ЄС новачкам довелось пережити досить болісні реформи, у результаті чого симпатії виборців схилились до популістів, які обіцяють швидко навести порядок. Таким чином, мета, що була поставлена революціями 1989 року, – побудова ліберальної демократії – усе ще залишається метою. Цінності лібералізму не знаходять відклику в східноєвропейців, які продовжують коливатись між радикально-націоналістичними й популістськими поглядами та інерцією неучасті, обумовленою історичними умовами комуністичного минулого [1, с. 132].

Значними факторами, що вплинули на хід реформ у країнах ЦСЄ, стали підготовка та вступ до НАТО та Європейського Союзу, причому саме в такій послідовності, оскільки процес вступу в Північноатлантичний Альянс сприяв країнам регіону на шляху реформування та підготовки до вступу в ЄС. Процес інтеграції виявив низку проблем як в економічному, соціальному, так і в політичному відношенні, наприклад, сприйняття населенням норм демократії, що проявляється у виборах, членстві у партіях, громадських ініціативах, роботі неурядових організацій тощо. Спробу узагальнити трансформаційні процеси здійснює професор магдебургського університету Р.Кольморген, який пише, що суспільна трансформація (Gesellschaftstransformationen) [13] була високо політизованим, радикальним і тому чітко визначеним процесом соціальних змін. Вона об'єднала автономні, усвідомлені і інсценовані спроби системних керованих загальносуспільних перетворень на національно-державному рівні, які відносно самостійно з більшим чи меншим успіхом орієнтувалися на сучасні держави Заходу.

Однією з умов вступу країн ЦСЄ до НАТО і Європейського Союзу стала демократична політична система, що дисциплінувала політичну еліту і змушувала ці країни пом'якшувати суперечності й конфлікти в політичній сфері, розвивати демократичний політичний процес.

Аналізуючи посткомуністичну трансформацію в країнах ЦСЄ, цей автор відзначає, що: рішучому перелому в країнах Центральної Європи сприяла активність населення; нові уряди країн Центрально-Східної та частково Південно-Східної Європи керувалися гаслом «Повернення в Європу!», прагнучи збудувати капіталізм за західним зразком. План «перенесення», «імпорту» західних базових інститутів поширювався не лише на центральні сфери державного управління, політичну систему і ринкове господарство, але і на освіту, науку, охорону правопорядку тощо; плани політичної, економічної та соціальної модернізації вступали у конфронтацію із численними проблемами, які можна узагальнити як «дилему синхронності». Існувала необхідність одночасного проведення економічних реформ, демократизації, створення необхідних інститутів та вироблення необхідної політичної культури; результати трансформації виявилися диференційованими. Успішніше процес трансформації проходив у Словенії, Чехії та Литві, найважче у Болгарії, Хорватії та Румунії; але ніде не створено дублікат Заходу: суспільний порядок, політична система, соціально-культурна сфера значною мірою своєрідні [27].

Варто врахувати факт, що часті зміни урядів уповільнювали хід структурних реформ. Цей фактор проявлявся по-різному. Політичні умови для стабілізації були менш сприятливими в Болгарії, Польщі, Румунії. Наприклад, у Болгарії з 1991 по 1994 рік двічі проводилися парламентські вибори та тричі змінювалися уряди.

Вступ до НАТО та ЄС багатьох країн ЦСЄ асоціювався з завершенням перехідного періоду.

Як зазначає Д. Златопольських, в умовах розширення Європейського Союзу на Схід спільним для всіх країн регіону виступає прискорення процесу трансформації влади із національної держави у транснаціональні мегаструктури, політичні центри та наднаціональні органи [18, с. 7]. Більшість політичних партій у країнах Центральної та Східної Європи вирізняє відносно низька ідеологізація при помітному відчуженні громадян від політичних процесів, що створює певні загрози демократичної деформації. Ще однією спільною рисою політичних трансформацій у державах Центральної та Східної Європи є зовнішньополітична стратегія, яка дає підстави вважати ці країни окремим єдиним політичним простором в межах Європейського Союзу [7].

Зокрема, досвід членства країни в ЄС, наприклад, Республіки Болгарії, що перебуває у складі ЄС з 2007 р., показав, що політична система РБ розвивалася динамічно: були проведені структурні зміни в гілках влади, адаптовано законодавство РБ до правової системи ЄС. У РБ діє багатопартійність і на основі плюралізму пройшли вибори до місцевих органів влади, загальнонаціональні парламентські вибори 2009 р. та вибори до Європейського парламенту. Продовжувався процес консолідації демократії [3, с. 60].

З поглибленням європейської інтеграції формуються транснаціональні партійні блоки, в яких національні партії держав-членів спільно працюють над втіленням волевиявлення громадян ЄС в життя, і, безумовно, впливають на політичні процеси в окремих країнах. Серед них: Європейська народна партія – Християнські демократи (ЄНП/ХД), Соціал-демократична партія Європи (СДПЄ), Партія європейських соціалістів (ПЕС), Європейська ліберально-демократична партія реформ (ЄЛДПР) та інші. [21, С. 276-301]. Провідні болгарські партії протягом демократичного транзиту стали членами більшості перелічених наднаціональних партій, а зі вступом Болгарії до ЄС представників болгарських партій (18 депутатів) було обрано до Європейського парламенту. Багатопартійність стала визначальним чинником вирішення внутрішніх соціально-економічних проблем, становлення громадянського суспільства і забезпечення національних інтересів. Суттєвий вплив на ці процеси справляють міжнародні структури європейських партій.

Висновки. Кінець 90-х рр. ХХ ст. ознаменувався для країн ЦСЄ оксамитовими революціями, які призвели до краху тоталітарних режимів. Цей період став початком демократизації суспільств та трансформації їх партійних систем. Для всіх країн регіону даний процес розвивався по-різному. Ще одним важливим елементом остаточного формування партійних систем країн ЦСЄ кінця ХІХ – початку ХХ ст. стали їх євроатлантичні та європейські інтеграційні намагання. Досвід цих країн ЦСЄ в різних сферах потребує ретельного вивчення, а досягнення Україною політико-правових стандартів даних країн, зокрема у питанні формування партійної системи, є мінімальною необхідною умовою успішності переговорів про майбутнє приєднання нашої держави до ЄС.

Джерела та література:

1. Брусиловська О.І. Ідеологічна трансформація країн Південно-Східної Європи: наростання націоналістичної хвилі? // Політичний менеджмент. – 2011. – № 3 (48). – С. 130-138.

2. Брусиловська О.І. Політико-системні трансформації в регіоні Східна Європа (1989-2004) : автореф. дис... д-ра політ. наук / О.І. Брусиловська; НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. – К., 2008. – 32 с.

3. Бурдяк В. Болгарія в ЄС: формування нових партнерських взаємин // Регіоналізм та інтеграція. Науковий щорічник. Випуск 1. – Чернівці: ЧНУ, 2013. – С. 50-64.

4. Бурдяк В. І. Політичні трансформаційні процеси в Болгарії у посткомуністичний період [Текст] : Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Бурдяк Віра Іванівна ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2004. – 34 с.

136

5. Віннічук О. Політичні ризики трансформаційних процесів у країнах «Нової демократії» (ЦСЄ) // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, випуск 25, 2013. – С. 71-76.

6. Головченко А.В. Трансформації політичних партій і рухів в країнах Центрально-Східної Європи / А.В. Головченко // Актуальні проблеми політики. – 2014. – Вип. 52. – С. 235-243. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2014_52_29

7. Голунов С. Транснациональные политические пространства: факторы и уроки развития / С. Голунов // МЭиМО. – 2011. – № 5. – С. 34-45.

8. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/dal/pol_pl.php

9. Козенко Р.В. Політична модернізація країн Центральної і Східної Європи: порівняльна характеристика / Р.В. Козенко // Теорія та практика державного управління. – 2008. – Вип. 4. – С. 402-407. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpu_2008_4_63

10. Кононенко С. В. Політичний ризик і тоталітарний комфорт / С. В. Кононенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 42. – С. 41-48.

11. Коргунок Ю.Г. Эволюция организационных форм политических партий и современная представительная демократия // Полития.

Журнал политической философии и социологии политики. – №1(32). – М.: Весна, 2004. – С. 25-70.

12. Куценко О. Д. Фазы и пути системных трансформаций: подвоя и различия в бывших странах государственного социализма // Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / под ред. О. Д. Куценко, С. С. Бабенко. – Харьков, 2004. – С. 11-82.

13. Лахижа М.І. Посткомуністична трансформація: закономірності та особливості в Республіці Болгарія / М.І. Лахижа // Аспекти публічного управління. – 2013. – № 2. – С. 27-32.

14. Макаренко В.П. Политическая концептология: обзор повестки дня. – М.: Праксис, 2005. – 368 с.

15. Милова М.И. Республика Болгария: от Тырновской конституции до Европейского союза / М.И. Милова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Історія. Філософія. Політологія. – 2013. – Вип. 5. – С. 81-86. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_ifpo_2013_5_17

16. Милова М.І. Внутрішні та зовнішні чинники трансформації політичної системи посткомуністичної Болгарії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / М.І. Милова; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – 33 с.

17. Нікогосян О. Особливості розвитку політичних партій і партійних систем у посткомуністичних країнах : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. О. Нікогосян; кер. роботи А. О. Сіленко; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». – Одеса, 2008. – 15 с.

18. Нові конституції країн Східної Європи та Азії : Збірник конституцій / за ред. Д. Златопольських. – К., 1996 – 506 с.

19. Общественные трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (90-е гг. XX в. – начало XXI в.) / отв. ред. Ю.С. Новопашин. – М.: Институт славяноведения РАН, 2008. – 352 с.

20. Основи демократії. Права людини та їх забезпечення в умовах суспільних змін: Навч. посіб. / О.В. Філонов, В.М. Суботін, В.В. Пашутін, І.Я. Тодоров. – К.: Знання, 2006. – 215 с.

21. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. І. Кудряченка. – К.: НІСД, 2007. – 396 с.

22. Примуш М. Роль політичних партій у впровадженні та реалізації євроінтеграційних процесів в Україні // Європейська перспектива України та візова політика країн ЄС: виклики і можливості. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2013. – 376 с.

23. Федорчак Т. Методологічні аспекти дослідження політичної трансформації в країнах ЦСЄ / Т. Федорчак // Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 10, 2013. – С. 194-202.

24. Цветков В., Кресіна І., Коваленко А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Моногр. – К.: ВД “Ін Юре”, 2003. – 496 с.

25. Яжборовская И.С. Глобализация и опыт трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы / И.С. Яжборовская. – М.: Academia, 2008. – 378 с.

138 — 26. Яжборовская И.С. Трансформация Восточной Европы в конце XX века / И. С. Яжборовская // Вопросы истории. – 2007. – № 6. – С. 17–36.

27. Kollmorgen R. Zivilgesellschaften in Mittel- und Osteuropa. Kontexte, Probleme, Aussichten / R. Kollmorgen // Arbeitsbericht. Nr.40. Internet-Fassung.. Juli, 2006. – Режим доступу: <http://www.uni-magdeburg.de/isoz/publikationen/download/40.pdf>